

Estdritbljomm och pipskaptbuosk

- om älvdalska växtnamn

Prof. Lars Steensland, Lund

Älvdalen i norra Dalarna är inte känt för någon särskilt artrik flora. Trots det torde man inte från någon annan socken i Sverige ha en så rik samling lokala växtnamn registrerad. Det kan tyckas egendomligt, men har flera naturliga orsaker. Främst beror det på att folkspråket i Älvdalen, älvdalsmålet – eller *älvdalskan*, som jag hellre vill kalla det – på grund av sin ålderdomlighet och särpräglade karaktär tilldragit sig de språkontresserades uppmärksamhet åtminstone sedan 1600-talet. Detta har medfört att vi överhuvudtaget har ett rikare ordmaterial insamlat från Älvdalen än från de flesta andra socknar i landet. Här kan man som exempel nämna den ordlista om över 2.000 älvdalska ord som sammanställdes av en viss Petrus Holmberger 1768. Där finner vi också ett antal växtnamn, t ex **trullkelingsmyör** [trollkäringsmör] för trollsmör, *Fuligo septica*, och tågber [tågbär] för stenbär.¹

En annan orsak till att växtnamns materialet från Älvdalen är så stort, ligger i att älvdalskan i sin tur har flera olika dialekter. Många växter har därför olika namn på olika håll i socknen. Ett exempel är majviva, som heter **ågåsbljåmm**² [högåsblomma] i Åsens by, men **estdritbljomm** [hästdretblomma], dvs “hästskitblomma”³, i grannbyn Brunnsberg. Ett annat är backskärvfrö, som heter **Ketisbljomm** [Kettilsblomma] i byarna Karlsarvet och Månsta, men skalausbljomm [skålhusblomma], dvs “dassblomma”, i Brunnsberg på motsatta stranden av Dalälven. Den dialektala splittringen kan också yttra sig i att ett och samma växtnamn har olika uttal i olika byar. Det mest extrema exemplet är ordet för rönn, som har följande varianter: **raungen, rangen, rongen, raungin, rangin, raingin, raungn, raungna och rangna**.

Det älvdalska växtnamns materialets rikedom beror också till en del på att C.G. Färje, en gång kantor i Älvdalen, hade ett brinnande intresse för botanik och under flera år ägnade sig åt att inventera socknens flora. I det sammanhanget samlade han också in växtnamn. Hans rön publicerades 1958 i den lilla boken *Flora Elfdalensis*, vilken numera dessvärre inte går att köpa i bokhandeln.

Inspirerad av Färjes bok började jag för några år sedan försöka systematisera Färjes växtnamn och komplettera materialet ur både skriftliga och muntliga källor. Resultatet av dessa forskningar presenteras i min bok *Älvdalska växtnamn förr och nu*, som kom ut 1994. Mitt huvudintresse är det rent språkliga, och den sidan ägnas därför störst uppmärksamhet i boken. Men

¹ De älvdalska exemplen ges alltid i fet stil. Inom hakparentes sätts den rikssvenska bokstavliga motsvarigheten.

² En krok under en vokalbokstav betecknar att vokalen uttalas nasalt.

³ I några fall ges också en betydelsemässig tolkning av det älvdalska namnet. Denna sätts då inom citationstecken.

eftersom man för att förstå dessa namn många gånger måste känna till botaniska förhållanden, innehåller boken också en del uppgifter av botanisk karaktär. Någon fullständig artförteckning är det emellertid inte fråga om.

Av utomordentligt stor betydelse för tolkningen av växtnamnen och av stort intresse över huvud taget är hur man i gamla tider använde växterna som föda, foder, medicin, råmaterial, "tecken", lekföremål osv. Därför har jag också samlat in sådan information och tagit med den i boken. Till detta ska jag återkomma längre fram.

Något som slår en är att vissa växter har två eller flera namn, medan andra bara har ett eller kanske inte något namn alls. En växt med synnerligen många namn är islandslav. Den har förutom **islandsmuoså** [islandsmossa] kallats **brödmuoså** [brödmossa]; **graismuoså** [grismossa]; **lätjskrocker** [läskrockar], dvs "skrynkliga läkeblad"; **skrockmuoså** [skrockmossa], dvs "skrynkelmossa"; bara **skrocker** "skrynklor"; **gromuosi** [grönmossa], dvs "ljungmossa", och (tillsammans med renlav) **iedmuosi** [hedmossa]. Förklaringen är naturligtvis den att de växter som varit användbara för människan eller som av andra skäl väckt människans uppmärksamhet ofta fått flera namn. Så har islandslav haft en mångsidig användning, t ex som utdryingning av mjölet vid brödbak, som foder åt grisar och andra husdjur och som medicinalväxt. Laven är skrynklig till formen och växer ofta på hedar tillsammans med ljung.

Som exempel på arter som förekommer allmänt i socknen, men som ändå inte har något älvdalskt namn, kan nämnas gråfibbla, åkerförgätmigej, gulsporre och rödkämpar. Ingen av dessa växter torde ha haft någon särskild betydelse för folket i Älvdalen.

Ytterligare en sak som i förstone kan förbrylla är att ett och samma växtnamn kan beteckna flera olika arter. Det finns mer än en orsak till detta. Ibland är det helt enkelt så, att man uppfattat två eller flera snarlika arter som *en* art. Så kan till exempel **sju** [sia] beteckna rotbladen på såväl kruståtel som fårsvingel. Ett annat exempel utgör **waitkull** [vitkulla], som avser såväl prästkrage som baldersbrå, kamomill och åkerkulla, dvs alla vita prästkrageliknande blommor.

En annan gång kan det vara på det viset, att växterna visserligen är mycket olika, men att de delar just den egenskap som givit upphov till namnet. Det förklarar varför både ormrot, gårdsskräppa och svinmålla kan kallas för **friekall** [frökarl], dvs "frögubbe". Alla dessa arter har ju en iögonenfallande fröställning.

En tredje förklaring är att man i vissa fall överfört en benämning från en art till en annan, snarlik art utan att den senare egentligen har den namnmotiverande egenskapen. Detta gäller t ex för gårdsskräppa, som inte sällan kallas **saurkall** [surkarl], trots att den inte är särskilt sur. Namnet har naturligtvis lånats från den surare släktingen ängssyra (möjligen också från bergssyra).

Det kan inte heller uteslutas att flertydigheten hos vissa växtnamn beror på rena missförstånd. Man får förutsätta att både upptecknare och meddelare många gånger saknat djupare kunskaper i botanik. Missförstånd har vi sannolikt att göra med i fallen **wärärtjuohl** [vårherrekjortel] för kattost/malva och **juannesgras**

[johannesgräs] för äkta johannesört. Ingendera arten påträffas normalt i Älvdalen. Därför är det troligt att det istället rör sig om daggekåpa respektive fyrkantig johannesört.

Varifrån kommer då dessa flera hundra älvdalska växtnamn? – Eftersom älvdalskan är ett mycket ålderdomligt språk, kan man frestas att tro att flera av dessa namn är av hög ålder. Så förhåller det sig säkert också, men i de flesta fall kan man helt enkelt inte avgöra hur gamla de är. Men det finns undantag. Genom att jämföra älvdalskan med andra språk och dialekter kan man t ex konstatera att ett av de allra äldsta växtnamnen är **byörk** [björk]. Eftersom i princip samma namn förekommer i en lång rad besläktade språk, både i Europa och Asien, går det med all sannolikhet tillbaka till den s k ur-indoeuropeiska tiden och är i så fall flera tusen år gammalt. Kanske något yngre, men säkert ändå minst två tusen år gamla är trädnamnen **ålder** [alder] al och **asp**, vilka i olika form uppträder i flera andra europeiska språk. Gamla är också orden **gron** [gran] och **toll** [tall], även om dessa trädnamn är spridda enbart inom Norden. Till de dialektala växtnamnen med hög ålder hör bl a **sju** [sia](se ovan). Med tanke på att det förekommer i många svenska och finlandssvenska dialekter, bör det vara flera hundra år gammalt, ja kanske tusen år. I regel betecknar det olika gräs- och halvgrässlåg, företrädesvis gräs av släktet *Deschampsia*.

Ett annat sätt att fastställa ett växtnamns ålder är att utgå ifrån när det först dyker upp i källmaterialet. Redan på 1600-talet finns namnen **kuonn** [korn], **rug** [råg] och **ära** [hära] stagg upptecknade, och i olika 1700-talsordlistor finner vi bl a **snuggber** [snuggbär] smultron, **erkråkgras** [Herrkråkgräs] älgört, **follber** [fallbär] hallon och **kallkål** [karlkål] vitkål. Flera av dessa namn är dock betydligt äldre än så, i synnerhet **kuonn** och **rug**. Korn och råg är ju urgamla kulturväxter med urgamla namn.

Lättare kan det ibland vara att säga hur “ungt” ett växtnamn är i språket. Ord som **Gudfadernevin** [Gudfadernäven], **maribljomm** [Marieblomma] och **päderbljomm** [Pederblomma] kan knappast vara äldre än kristendomens införande i Sverige för drygt tusen år sedan.⁴ Orden syftar nämligen på i tur och ordning den kristne Guden, Jungfru Maria och Jesu lärljunge Petrus. **Fingerborr** [fingerborg] som beteckning på liten blåklocka torde ha tillkommit tidigast på 1500-talet, eftersom ordet *fingerborg* är belagt i svenskan första gången år 1538. Relativt noga kan vi datera namnet **kestearer** [Kerstinhavre] flyghavre. Det hänger nämligen samman med drottning Kristinas försök på 1600-talet att få dalkarlarna att odla flyghavre. I Älvdalen har namnet Kristina av gammalt formen Keste. Namnen **tuobasbljomm** [tobaksblomma] rölleka, **tuobasrull** [tobaksrulle] blåsuga, **tuobastuggur** [tobakstuggor] backskärvfrö och **pipskaptbuosk** [pipskaftsbuske] olvon har naturligtvis tillkommit tidigast på 1700-talet, då bruket av tobak blev allmänt i Sverige.

⁴ **Gudfadernevin** betecknar en orkide, troligen jungfru Marie nycklar, **maribljomm** är majviva och **päderbljomm** styvmorsviol.

På liknande sätt förhåller det sig med **pärur** [päron] för potatis. Potatisen infördes nämligen i Älvdalen i början av 1700-talet och började odlas i större skala först hundra år senare. Ett ännu yngre namn har vi i **sagugryner** [sagogryn] för frön av ormröt. Sagogryn började inte användas i större utsträckning förrän på 1800-talet. Helt nytt i språket är lånordet **gullwiv** [gullviva]. Gullvivan har kommit in sent i Älvdalen, troligen genom plantering, och därför saknas en genuin benämning på arten.

Förr i världen delade människorna in den omgivande verkligheten i *han-*, *hon-* och *det-*ord. Alla levande och döda ting och företeelser var antingen *han*, *hon* eller *det*. Så är det fortfarande i äldalskan och i flera svenska dialekter, liksom i många andra språk i Europa och Asien. Detta innebär att också varje äldalskt växtnamn har sitt bestämda "kön". En **toll** [tall] är t ex *han*, en **gron** [gran] är *hon* och ett **eppeltra** [äppelträd] är *det*. Denna könsindelning har mångtusenåriga anor, och vi kan i dag inte säkert säga hur den skall tolkas. Man antar emellertid att *han-* och *hon-*orden ursprungligen uppfattades som besjälade, medan detta inte gällde för *det-*orden. De äldalska växtnamnen kan inte längre tolkas på detta sätt, utan vi kan bara konstatera att könsfördelningen finns där. Om vi begränsar oss till enkla, osammansatta namn (som brukar vara de mest ursprungliga), ser materialet ut på följande sätt⁵:

De allra flesta osammansatta växtnamn är *hon-*ord, dvs femininer. Jag har antecknat ett drygt 40-tal, och dit hör först och främst en rad namn på träd och buskar: **alm**, **byörk** [björk], **egg** [hägg], **fuoru** [fura], **gron** [gran], **iek** [ek], **ien** [en], **ister** [jolster], **lind**, **lönn**, **raungen** [rönn] och **ålder** [alder] dvs al.

Detta är ingen tillfällighet. Enligt en mångtusenårig tradition är trädnamn ofta femininer. Så är det bl a i latinet. – Bland femininerna finner vi också ett antal kulturväxter, t ex **ampa** [hampa], **erter** [ärter], **pära** [päron] potatis, **päsill** [persilja], **ruos** [ros], **ruota** [rota] kålrot, **ruova** [rova] och **syriena** [syren]. Men också vilda örter är ofta *hon-*ord, t ex **lyna** trådtåg, **nehla** [nässla], **rär** [rör] vass, **skwekta** [skvätta] smällglim, **star** [starr], **saura** [sura] ängssyra, **triuoska** [tröska] vattenklöver, **wass** [vass], **ära** [hära] stagg, och i regel **sju** [sia] krus-tåtel.

Triuoska

⁵ Betydelseerna redovisas av utrymmesskäl summariskt i detta avsnitt.

Växtnamnen är också ganska ofta *han*-ord, dvs maskuliner. Ett 25-tal har antecknats. Ett enda träd, **toll** [tall], och en buske, **waide** [vide], hör hit, men desto fler kulturväxter: **ager** [havre], **kol** [kål], **kumin** [kummin], **lok** [lök], **pipär** [peppar], **rug** [råg], **timutai** [timotej] och **umbel** [humle]. Bland maskulina vilda örter kan man nämna **arve** [arv], **bunk** blåtåtel, **mulde** [mulle] svinmålla, **nåtå** [nate] våtarv, **puoss** [pors] skvattram, **stinghle** [stingsle] tistel, **stjåpte** [skäfte] skavfräken, **swimbel** [svimmel] råglosta och **tohl** [tåtel].

Däremot är det ganska ont om *det*-ord, neutrer, bland de osammansatta växtnamnen. Jag har antecknat, högt räknat, ett 15-tal. Först och främst har vi några viktiga kulturväxter, nämligen **kuonn** [korn], **lain** [lin] och **waita** [vita] vete. Därutöver finns det några ord som först sekundärt har utvecklats till artnamn. Dit hör **brytt** [bryggt] lopplummer (egentligen beteckning på ett avkok av denna växt), **muoln** [moln] trollsmör (så benämnt efter sin likhet med ett riktigt moln, **tunder** fnöksvamp (ursprungligen beteckning på själva fnösken) och **tuo** [to] lin (egentligen namn på blånorna). Inte heller **gras** [gräs], **lingg** [ling] bärris (i synnerhet lingonris) eller **traï** [trä(d)] är några fullfjädrade växtnamn. Bland de få återstående neutrerna finner man **fenne** [färne] fräken, **gron** [grön] ljung, **rusk** älgört (?) och **tiägel** [tjägel] ormbunke. Om man bortser från kulturväxterna, förefaller det som om de neutrala namnen sällan betecknar enskilda eller värdefulla växtarter. Till **fenne** skall jag strax återkomma.

Sammanfattningsvis kan man säga att könsfördelningen av de älvdalska enkla växtnamnen återspeglar mycket gamla traditioner. De flesta namnen är feminina och maskulina, dvs de som en gång i tiden ansågs ha en själ. Därvid är trädnamnen med mycket få undantag feminina, precis som det varit sedan urminnes tider. Få namn på enskilda, vilda växter är neutrum, vilket kanske återspeglar det gamla tänkandet att växterna hade en själ, eller åtminstone ett liv.

Varför heter då växterna som de heter? — Ja, om man bortser från de allra äldsta namnen, som ofta är svåra att tolka, kan man många gånger se direkt vad som ligger bakom. Här några exempel:

1. Färg: en ört med gul blomma kan kallas **guolbljomm** [gulblomma] smörblomma.
2. Form: en ört med veckade blad kan kallas **ryntadblad** [rynkatblad] daggekåpa.
3. Struktur: ett gräs som är vasst och som man kan skära sig på kan kallas **stjärgras** [skärgräs] tuvtåtel.
4. Doft: en ört med frän lukt kan kallas **estdritbljomm** [hästdretblomma] majviva.
5. Smak: en ört vars blad har syrlig smak kan kallas **saurlblad** [surblad] ängssyra.
6. Beteende: en ört vars blomma sluter sig mot aftonen kan kallas **blundbljomm** [blundblomma] höstfibbla.
7. Växtplats: en ört som växer utmed bäckar kan kallas **beckbljomm** [bäckblomma] kabbleka.
8. Ursprung: örter som skaffades från Rättvik kunde kallas **rettwaiserter** [Rättviksörter] gråörter.
9. Blomningstid: en ört som blommar i maj månad kan kallas **majbljomm** [majblomma] vitsippa.

10. Likhet: en ört vars utslagna blad påminner om bockhorn kan kallas **buckblad** [bockblad] liljekonvalj.

11. Användning

a) som medicin: en ört vars rot används mot diarré kan kallas **dritruot** [dretrot] blodrot.

b) som färgväxt: en lav som används att färga tyg med kan kallas **litmousi** [let-mossa] färgskållav.

c) som ingrediens i matframställning: en ört som kan få mjölk att tätna kan kallas **stjyrgras** [skörgräs] tätört (stjyr betyder tätmjolk).

d) som lekföremål: en ört vars blommofoder man kan få att smälla kan kallas **smellkupper** [smällkoppar] smällglim.

Osv.

Mest fascinerande är det nog ändå, när växtnamnen återspeglar gamla trosföreställningar. Jag vill avsluta min redogörelse med ett sådant fall:

I tidernas gryning, så berättas det, skulle Vår Herre och den Onde (**Liut'n**) göra var sitt "gräs". Den onde fick inte till något bättre än **fenne** [färne] fräken, medan Vår Herre skapade det ståtligaste av alla gräs, vassen. I sin förbittring och avundsjuka försökte då den Onde bita av de präktiga bladen, men misslyckades. Än i dag kan man se märkena efter hans bett på bladen. Därför fick vassen heta **liuotgras** [ljutgräs], som väl i detta sammanhang bör återges med "den Ondes gräs".

Det äkta dalmålets utbredningsområde (Ur Lima och Transtrand, Två socknars historia).